

„... Opravdová kultura je značně méně, než se předpokládá, spjata s hromaděním skutečných poznatků. Je to spíše určité umění chápat, uvažovat, myslet. Být kulturním — to neznamená naplňovat mozek čísly, údaji, jmény. Je to schopnost a úroveň usuzování, logická potřeba, snaha dokazovat, chápání složitosti věcí a obtížnosti daných problémů.“

Jean Rostand

Fakty a jejich interpretace — to jsou dva nejpodstatnější komponenty vědeckých poznatků. Při vši samozřejmosti podobného vymezení „jeho veličenstvo“ fakt neexistuje sám o sobě, očištěný od smyslového obsahu dodaného teorii. Dějiny vědy přesvědčivě dokazují, že ani pokusy „protokolovat“ události se nemohou nezakládat na jasných nebo nejasných předpokladech jejich smyslu a významu. Navíc vlastní výzkumná činnost naprosto nezačíná sběrem a rozbořením faktů, ale viděním reálného sociálního problému, stojícího jakoby „za“ fakty a umožňujícího vědecky objasnit, co znamenají. Odpověď na otázku „Co znamená daný fakt?“ je nejobecnější, nominální určení interpretace, která sice logicky následuje za empirickou předmětností, ale ve skutečnosti ji předchází tím, že vytváří možnost zapojit fakt do systému vědeckého poznání ještě dříve, než se získá. Podle našeho názoru právě interpretace je elementární heuristickou činností spojující vjedno teorii a empirii.

V literatuře se vede zajímavá a produktivní diskuse o předmětu a struktuře sociologické vědy [Fedosjejev 1983; Charčev 1981]. Přitom největší pozornost výzkumníků přitahuje vztah obecné sociologické teorie — historického materialismu, dílčích disciplín a empirických metod. Aniž bychom se zabývali otázkou oprávněnosti „třístupňové“ koncepce, upozorníme, že se tato koncepce opírá především o představy o rozsáhlosti zachycení sociální skutečnosti a neznamená zvyšování nebo snižování stupně „teoretičnosti“ s přechodem na tu nebo onu úroveň poznání. Při vymezení teoretického a empirického bylo by zjednodušením se domnívat, že se teorie „povyšuje“ nad empirii. Spíše jde o dvě vzájemně se pronikající orientace vědeckého poznávání [Švyrev 1978]. Samozřejmě závěry o zákonitostech historického procesu jsou nepoměrně důležitější než zkoumání místních souvislostí, avšak logicko-teoretický, přesněji diskurzivní komponent (1) je přítomen v jakémkoli aktu vědeckého poznání nezávisle na jeho úrovni a rozsahu. Přitom hodnověrnost a praktická efektiv-

* Přetištěno z časopisu Sociologičeskije issledovanija 1984, č. 2.

** Genadij Semjonovič Batygin, kandidát filozofických věd, starší vědecký pracovník Ústavu sociologických výzkumů Akademie věd SSSR. V časopise *Sociologičeskije issledovanija* byly uveřejněny tyto jeho stati: *Logicko-teoretické zdůvodnění ukazatelů v sociologických výzkumech* (1979, č. 3); *Vztah pojmů a proměnných v sociologických výzkumech* (1981, č. 3), *Zdůvodnění praktických doporučení v aplikované sociologii* (1982, č. 4) aj.

(1) S pojmem diskurzivního poznání se setkáváme již v *Dialogích* Platona, který je odlišoval od pocitu, mínění a intuice. Diskurzivní je výsledkem úvah, logických důvodů [Makovelskij 1967 : 81–83], v každém případě zprostředkované poznání, které vyžaduje zdůvodnění.

nost sociologických výzkumů závisí nejen na přesnosti a spolehlivosti údajů, ale i na kvalitě vědeckého závěru, který se „nevyvyšuje“ nad empirii, ale vplétá se do živé tkáně výzkumného procesu ve všech jeho etapách.

Středem našich úvah je interpretační schéma, které je jakousi „buňkou“ vědeckého závěru. Výše bylo uvedeno nominálně abstraktní vymezení interpretací, ale zdá se, že je účelnější obrátit se k jejich konkrétním situačním projevům v každodenní praxi sociologa. S určitou mírou nadsázky lze veškerou činnost sociologa nazvat interpretační: náhodně vybraný člověk je interpretován jako respondent, jeho životní realita a výroky jsou interpretovány pomocí kódů a škál v dotaznících; prvotní sociologická informace je interpretována průměrnými veličinami, mírami rozptylu a korelačními koeficienty; číselné údaje musí být doprovázeny určitými úvahami, čili opět jsou interpretovány. Konečně nelze zaručit, že úvahy sociologa budou jeho posluchači nebo čtenáři interpretovat právě tak, jak on sám předpokládá. I když tento poslední způsob interpretace někdy přesahuje rámec „čisté“ vědy, je zřejmé, že interpretační činnost je svého druhu *differentia specifica* vědeckého závěru ve všech jeho projevech. V podstatě jde o změnu sémantiky vědeckých termínů při přechodu z jedné jazykové úrovně na druhou. Ve skutečnosti tyto „přechodové zóny“ sestávají ze vzájemně spjatých diád-implikací (Jestliže... pak...), z nichž každá je samostatným článkem v řetězu úvah. Přitom vůbec není nutné, aby všechny byly bezvadné z hlediska sylogistiky. Takový požadavek je přípustný jedině u axiomaticky vybudovaných systémů. Sociologie, která se orientuje na vytváření nikoli „přesných“, ale abstraktních modelů a na zkoumání reálných životních procesů, plně připouští i takové interpretace, které P. Lazarsfeld svého času nazval „nejasnými obrazy“ [Amerikanskaja 1978 : 138].

Je zcela zřejmé, že se při empirické interpretaci abstraktních pojmů ztrácí určitá část informace. Že se přidávají nové významy a konotace. Totéž se stává při teoretické interpretaci empirických údajů. Navíc jakákoli interpretace, i když je nejobvyklejší a nejtriviálnější (například člověka jako respondenta), nutně abstrahuje od některých podstatných znaků a je možná jen za podmínky neekvivalentnosti „překladu“ z jednoho jazyka do druhého. Z celkového komplexu problémů, které zde vznikají, si všimneme vnitřní heuristiky interpretací: Pomocí jakých poznávacích prostředků (logických, sémantických, psychologických, řečnických apod.) provádí výzkumník své „překlady“?

Dříve než odpovíme na tuto otázku, vysvětlíme, proč předmět našeho zájmu je označen jako interpretační schéma. Jakákoli interpretace je situační, je nerozlučně spjata s předmětným obsahem té oblasti sociálního života, k níž patří, a v tomto smyslu je svérázná a unikátní. Avšak předmětný obsah interpretační činnosti nás bude zajímat v čistě ilustrativní podobě, hlavní jsou všeobecná metodologická schémata, která tvoří jakousi kostru explikačních modelů, tradičních pro jazyk sociologie.

V sociologii — jako ostatně v kterékoli jiné oblasti poznání používající empirickou metodu, výrazně vystupuje problém objektivního obsahu vědeckých termínů. Dějiny pozitivismu a přírodovědné školy ve vědách o chování prokázaly bezperspektivnost pokusů provést demarkaci a osvobodit pojmový aparát od „metafyzických“ nánosů. Nehledě na to, že i v rámci samého pozitivismu (zejména následkem fenomenologické kritiky empirické metody) byla všeobecně uznána konstruktivní heuristická úloha neformalizovatelných poznávacích prostředků, v masovém vědomí sociologů stále převládá výzkumná tendence k všeobecnému používání experimentálních (v širokém smyslu) modelů. „Racionalizace“ tohoto stanoviska se zakládá na zjevném nebo skrytém přesvědčení, že verifikovatelné heuristické konstrukce (bodová škála, procentní

rozdělení, empirická typologie, průměrné veličiny a korelace) vyjadřují objektivní skutečnost přesněji a konkrétněji než neformalizovatelné kategorie, které jsou často označovány jako odtažitě, tj. nedostatečně vztažené k jakékoli realitě. Výzkumné zkušenosti přesvědčují o tom, že sociologická „kalkulace“ může být stejně daleko od života jako scholastická intelektuální cvičení; ovšem tím, že materializuje (reifikuje) artefakty, vytváří iluzi jejich reálné existence. P. Sorokin má celkem pravdu, když nadšení pro sedmibodové škály nazývá „kvantofrenií“ [Novýje 1978 : 175]. Bylo by zjednodušením zavrhnout, jak to dělají například fenomenologové, epistemologický potenciál experimentálních metod. Problém je v tom, stanovit jejich možnosti v každém konkrétním případě, nepřipisovat jim nepřiměřené funkce a neustále provádět obsahovou rekonstrukci celistvého objektu, „rozloženého“ na parametry.

Právě interpretační schéma „začleňuje“ empirické údaje do kontextu objasňování a umožňuje dávat nové skutečnosti do souvislosti se zákonitostmi, které již věda zná, vytvářet z nich vlastně poznatky. Jaký je mechanismus interpretace sociologických faktů? Instrumentarium sběru a analýzy informací, jehož se používá ve výzkumné praxi, se opírá o technologii prověrky hypotéz, vytvořenou v přírodních vědách. Hypotézy — jak známo — musí uspokojovat požadavek přísné jednoznačnosti, vycházejí ze zákona vyloučeného třetího a nepřipouštět „nesrozumitelné“ termíny. Je zřejmé, že v rámci uvedené technologie (zdůrazňujeme technologie, nikoli metodologie) se za smysluplné považují jen takové fakty a znaky, které mohou být v ekvivalentním vztahu k termínům již existujícího jazyka, přičemž ostatní se vědomě či nevědomě zavrhnou. Všechno nepochopitelné se považuje za tak zvaný šum, který překáží experimentu. Následkem toho dochází k prudkému, extenzivnímu hromadění povrchních faktů, což je v určité etapě podle hegelovského vyjádření „špatné nekonečno“. Například v desítkách výzkumů spokojenosti (na základě klasické triády „ano, ne, nevím“ nebo pětibodové škály) se znovu a znovu reprodukuje příslušná procentní rozložení, která zaplňují sociologické zprávy. Bez ohledu na otázku jejich informačního významu lze s přesvědčením říci, že zde nelze očekávat kvalitativní přírůstek vědeckého poznání.

Fenomenologická kritika kvalifikuje podobnou technologii jak pozitivistickou [Novýje 1978]. S tím lze stěží souhlasit. Použití toho nebo onoho nástroje sběru a analýzy údajů nemůže být zdůvodněným kritériem posuzování metodologické orientace výzkumníka. Stupnice a výpočty samy o sobě vůbec nejsou výsadou pozitivismu, který vztah poznávacích prostředků a objektivní reality považuje za pseudovědecký problém. Racionální zrno fenomenologické kritiky metod měření spočívá v tom, že technologie „přísné“ prověrky hypotéz může výzkumníkovi vnucovat zjednodušená „racionální“ schémata interpretace, nadměrně vulgarizující sociální skutečnost, přičemž všechny situační zvláštnosti nebo odchylky od normativního modelu (R. Merton) se kvalifikují jako překážky.

Klíčovým prvkem interpretačního schématu je zjištění specifiky sociální skutečnosti, té reality, která určuje kvalitativní zvláštnosti metodologie sociologického poznávání. Na rozdíl od empirismu, pro nějž je základem dvoučlenné schéma poznávacího vztahu „subjekt — objekt“, dialekticko-materialistická sociologie vychází z toho, že se sociální kvality nejen formulují v systému vzájemného působení jednotlivce, sociálních skupin a společnosti jako celku, ale že sociálnost je jedinou formou jejich existence. Izolovat sociální skutečnost od systému jejich vzájemných vazeb znamená ignorovat zprostředkovaný charakter lidského poznání, které nezačíná „robinzonádou“, ale vztahem člověka k druhému člověku, kultuře, společnosti [Badi-Malinkin 1982 : 139].

Je samozřejmé, že osvojení sociálních norem, představy o tom, co je nutné a co je správné, životní preference a hodnoty lze chápat jen v souvislosti s konkrétními sociálními situacemi, dynamikou společenského rozvoje jako celku. Ať je získaná informace jakkoli úplná a konkrétní, vždy se začleňuje do určitého „systému souřadnic“ a vystupuje jako fragment většího obrazu, v němž jsou obsaženy vědecké a životní zkušenosti sociologa. Do měřicích modelů se neukládají ani takové „triviální“ znaky, jako je pohlaví, věk a úroveň vzdělání, zahrnující složité sociální fenomény diferenciací podle pohlaví, věku a kvality vzdělání. Navenek se jeví jako kódovací znaky a šifry. Proto jestliže B. Š. Badi a A. N. Malinkin [1982 : 140] oddělují „fakty vědomí“ od statusových znaků, ustálených zřejmými způsoby (fakty takového druhu by jistá literární postava nazvala „medicínskými“), nemá to v podstatě odůvodnění.

Prísne metody prověrky hypotéz nejsou ovšem určeny ke zjištění hloubkového sociálního kontextu zkoumaných vzájemných vztahů. Poskytují jen výchozí materiál, „informaci k zamyšlení“. Při bližším zkoumání se zjistí, že pro formalizovaný rozbor údajů není nutné jejich srovnání s nějakými životními skutečnostmi. V tomto smyslu jsou statistická třídění soběstačná a představují zvláštní idealizovaný objekt, který nepotřebuje předmětnou referenci pro vědecky správné chápání. Jestliže jsou známy varianty a frekvence, pak sotva budou potřebné doplňkové informace o tom, co znamenají pro prvotní analýzu údajů: pro výpočet průměru, rozptylu, testování normality rozložení apod. Kromě toho může poukazování na zkoumané skutečnosti znamenat znesnadnění činnosti analytika. A. Ehrenberg má všechny důvody začínat výklad statistických postupů „čistými“ číselnými řadami, nedoprovázenými žádnými vysvětlujícími slovními vazbami [Ehrenberg 1981]. Věcný komponent zde zcela záměrně přesahuje rámec analýzy a „objasňující“ prvky se uplatňují po skončení výpočetních procedur.

Uvedli jsme poněkud přehnané (i když z poznávacího hlediska plně oprávněné) schéma formální analýzy dat, abychom ukázali jeho kvalitativní rozdíl od specificky sociologických interpretací. Stalo se učebnicovou pravdou, že číselné modely se musí opírat o obsahové principy. V metodické literatuře se však obvykle nevěnuje pozornost té skutečnosti, že uvedené typy analýzy, nerozlišitelné na úrovni každodenní výzkumné praxe, mají v podstatě málo společného. Nejde jen o „antipatii k číslu jako symbolu a nejdůležitějšímu prvku sféry hromadného“, lhostejného k lidské individualitě, na kterou upozornila E. Noellová [1978 : 37], ale i o rozpor dvou paradigmat sociálního poznání, která se vytvořila v evropské kultuře: emocionálně obrazného a rozumově analytického. Proto když se hovoří o zvyšování kvality a spolehlivosti výzkumů, nestačí zdůrazňovat jednotu formálních a věcných metod. Pro dosažení skutečné jednoty je účelné podrobněji zkoumat jejich vzájemné kvalitativní gnozeologické rozdíly.

Považujeme tak za možné odlišit specificky sociologické interpretační schéma od číselných metod analýzy údajů, které lze se stejným úspěchem používat ve všech oblastech vědy. Toto stanovisko ovšem nelze chápat jako pokus odtrhnout kvantitativní metody od věcných. Kromě toho, že by se při současném rozsahu uplatnění matematiky v sociologii takový pokus zdál naivní, úspěšný rozvoj sociologické vědy je nemyslitelný bez číselných metod měření a modelování.

Uvedené úvahy se týkají jak formálních analytických modelů, zobecňujících informace, tak tradičního sociologického schématu „otázka — odpověď“. Přesněji by se mělo říci „jaká otázka — taková odpověď“, protože bez objasnění

kontextu výzkumné komunikace a veškerých životních skutečností, na jejichž základě probíhá vzájemné působení subjektu a objektu, se toto schéma mění v behavioristickou diádu „stimul — reakce“.

Odlišení formálního a věcného typu interpretace by bylo možno považovat za scholastické a nekonstruktivní, kdyby tyto typy vystupovaly v synkretické jednotě nejenom ve slovech, ale i ve skutečnosti. Bohužel praxe ukazuje něco opačného. Při projektování výzkumů sociologové zpravidla usilují hlavně o to, aby vymysleli co možno nejvíce originálních otázek. Vytvořilo se dokonce svérázné pseudovědecké paradigma: čím je otázka zajímavější, tím zajímavější je získaný výsledek. Jinými slovy, vědecká originalita a netriviálnost sociologického výzkumu se redukuje na neobvyklost informace. Avšak informace sama o sobě, jakkoli by byla neobvyklá, představuje nevelkou poznávací hodnotu.

„Je nutné data donutit, aby promluvila“. Tímto Ehrenbergovým aforismem se rozumí, že empirická informace má především pomocnou úlohu, podřízenou vlastním výzkumným cílům (samozřejmě jestliže se jimi chápe odhalování skutečných problémů a hledání cest jejich řešení). Orientace na empirický materiál vůbec není charakteristickým rysem sociologického myšlení. (2) Není vlastní ani statistice, která se snaží v číslech objasnit zákonitosti, strukturní vztahy a vzájemné vazby, které jsou skryty za číselnými výpočty. S netriviálním empirickým materiálem se kromě toho v kvalitních výzkumech setkáváme velmi zřídka a zkušený odborník k němu přistupuje s určitými obavami. Zřejmě není neopodstatněný ani názor, podle něhož „jakékoli číslo, které se zdá výzkumníkovi zajímavé nebo neobvyklé, je zpravidla mylné“ [Ehrenberg 1981 : 24].

Uvedli jsme tedy, že vlastní sociologická interpretace je skryta za empirickými údaji a je určena specifikou zkoumaného jevu nebo procesu. Zahrnuje představu o konkrétní situaci, do níž „vstupuje“ akt měření (pozorování, dotazování, experiment apod.). Přitom tento akt je jedním z prvků životní situace, tj. předmětu zkoumání, a v mnohém ohledu určuje charakter sledovaného znaku.

Všimneme si příkladu sociologické interpretace překračující rámec diády „stimul — reakce“. Sociolog položil otázku: „Jistě jste se setkal s různými nedostatky, které Vám i lidem kolem Vás vadí v životě i v práci. Podnikl jste něco (nějaké kroky) pro odstranění těchto nedostatků? Jestliže ano, uveďte, prosím, jeden nebo dva příklady...“ Na tuto otázku dostal odpověď: „Po mnohých rozhovorech a přesvědčování se vzbudil zámečník Ivanov“. Při rozboru této situace Badi a Malinkin uvádějí následující parametry interpretačního schématu: „Je to „v podstatě“ odpověď? Lze ji kvalifikovat jako poukázání na nedostatky, a jestliže ano, konkrétně na jaké? Pojem „vzbudil se“ nutí předpokládat, že respondent měl na mysli určité deviantní chování (opilství? příživnictví? nedisciplinovanost?), ale jaké konkrétně, to není jasné. Kromě toho sám poukaz na deviantní chování je srozumitelný jen proto, že interpretujícím jsou na základě každodenní zkušenosti známé situace, v nichž se tohoto pojmu používá. On také „intuitivně“ chápe, kdo obvykle používá takových výrazů, to znamená, že zná sociální portrét respondenta“ [Badi—Malinkin 1982 : 137—138].

Samozřejmě běžnou zkušeností se rozumí trochu více než všední představy

(2) Jak uvádí A. G. Charčev, „hlavní náplní konkrétních sociologických výzkumů je vědecko-teoretická analýza sociálních problémů; empirická informace, procedury jejího získávání, klasifikace a prvotního zobecnění jsou jen jejími předpoklady a výchozí etapou“ [Charčev 1981 : 63].

výzkumníka. Jde o formu idealizovaného objektu, specifickou pro sociální poznání a zahrnující nestrukturované a dokonce beletrizované komponenty. „Čisté“ poznávací modely, používané v rámci pozitivistické tradice a založené na koncepci izomorfního zobrazení empirických údajů, neumožňují hodnotit tyto údaje jinak než jako nepříjemné, ale nevyhnutelné znetvoření reality, které se musí ihned eliminovat. V krajním případě se přiznává, že výzkumník vystupující v roli přístroje, který nezaujatě zaznamenává hodnoty předem stanovených proměnných, nevniká do zkoumané reality nic „svého“. (3) Je nutné dokazovat, že ve snaze odstranit subjektivismus často „spolu s vodou vylévá i dítě“? Samozřejmě v žádných podmínkách nelze eliminovat vliv výzkumníka, avšak interpretace údajů je při takovém přístupu omezena „čistým“ přírodovědným schématem: stanoví se hypotéza, zavedou se relevantní proměnné, provede se výpočet údajů a formuluje se závěr o verifikaci (falsifikaci) původního předpokladu. Spolu s běžným světem interpreta se vytknou před závorku proměnné podstatné pro pochopení situace, které se ve vztahu k „čistému“ modelu v nejlepším případě chápou jako „reziduální“.

To znamená, že sociologické interpretační schéma zahrnuje spolu s verifikačním modelem neformalizované, často nereflektované (a v tomto smyslu všední) představy, znalosti a zkušenosti výzkumníka (4), které v souhrnu představují specifický kontext vědeckého závěru v sociologii (5). Pojem kontextu, převzatý z literárních věd, podle našeho názoru nejpřesněji vystihuje metodologické požadavky smyslové jednoty heuristických prostředků, adekvátnosti vědního jazyka konkrétnímu obsahu sociální skutečnosti. (6)

Při zkoumání jazyka současné vědecké teorie by bylo zjednodušením předpokládat, že sestává z diskrétních „cihlíček“, z nichž každá vyjadřuje nějaký objektivní znak. Kontext není určován jen významem termínů, ale i jejich vzájemnou smyslovou vazbou, výrazností, stylistickým zabarvením, konotativními parametry — prostě vším tím, co charakterizuje, jak výzkumník chápe svět, to všechno spojené v jedno s vědeckou explikací skutečnosti. Zde je účelné položit otázku konstruktivně heuristické úlohy vědecké rétoriky, která se obvykle hodnotí degradujícími termíny. Avšak dovedně vybrané slovo může objasnit podstatu věci přesněji a přiměřeněji než mnohé stránky formálně úředního textu, jímž tak často hřeší sociologové.

Oddělení slova od zkušenosti, jasně se projevující ještě v období pozdního středověku a dosahující dokonalé formy v racionalismu novověku, (7) se nyní

(3) „Je třeba začínat s předpokladem, že absolutně nic nevíme o skupině nebo problému, který budeme zkoumat, vyjma těch čistě formálních kritérií, která umožňují rozlišovat nejen materiál který se sféry našich zájmů týká, ale i takový, který se jí netýká“ — podobný je například metodologický postoj W. Thomase a F. Znanieckého [Andrejevodá—Nikitin 1966 : 133].

(4) G. Ch. Sachnazarov ve své kritice snahy „všechno dostat do vzorce“ uvádí: „Je třeba ponechat místo i fantazii i intuici i tomu, co se nazývá vnuknutím, a v podstatě to není nic jiného než důsledek zkušenosti“ [Sachnazarov 1978 : 43].

(5) Pokud je nám známo, pojem kontextu v metodologii sociologických výzkumů používali mnozí specialisté, mezi nimi D. Walsh, M. Filipson, D. Silverman [Novyje 1978]. G. M. Andrejevová [1977], V. B. Golofast [1981]. Tento pojem se však nestal všeobecně používaným.

(6) Při objasňování metodologického obsahu pojmu „kontext“ je vhodná literární vědní paralela učebnicového příkladu z práce A. Bloka na obraze Gaetana ve hře „Růže a kříž“: „ne zrak, ale oči, ne vlasy, ale kadeře, ne ret, ale ústa“. Není těžké nalézt v praxi sociologických výzkumů obdobné situace. Nemluvě již o literárním stylu vědeckých zpráv a publikací, „vypadávat z kontextu“ mohou ukazatele i operační definice (v tomto případě se označují jako irelevantní).

(7) Zajímavé vzory vědecké heuristiky se objevují například ve scholích, jejichž pravdivost zásadně byla nezávislá na procedurách, které bychom dnes nazvali veri-

chápe jako naprosto přirozený a nevyhnutelný předpoklad poznávání. Avšak slovo pravdu nejen odráží, ale i obsahuje ve svých kulturně sémantických hloubkách. Koneckonců pravda se odhaluje slovem a prostřednictvím slova. Proto není neoprávněné ztotožňovat rétoriku s demagogií, což je charakteristické pro scientistický styl myšlení. Právě v jeho rámci se utvořil a cítí se doma specifický žánr — sociologická demagogie, podporovaná bezmyšlenkovitými číselnými výklady.

Interpretační schéma tedy zahrnuje komplex formalizovaných, neformalizovaných a rétorických poznávacích prostředků, z nichž každý má specifickou úlohu při objasňování podstatných rysů zkoumané skutečnosti. Tím se však problém nevyčerpává. Ve světle toho, co bylo výše uvedeno, zasluhuje posouzení otázka předmětného obsahu sociologické interpretace. Co se interpretuje? Říci: interpretují se údaje, fakty nebo termíny — znamená omezit se na tautologii. Podle našeho názoru podstata spočívá v tom, že smysl interpretované předmětnosti není v ní obsažen hned na začátku, ale musí být odhalen na kvalitativně jiné úrovni vědeckého jazyka. Jestliže sociolog říká, že rozsah variace mínění respondentů označuje stupeň jejich stejnorodosti, že zakroužkovaná položka „povahové rozdíly“ znamená motiv rozvodu a anticipace schopnost předvídat budoucnost, připisuje těmto poznávacím konstrukcím nový smysl, čímž současně zabezpečuje chápání jimi označených skutečností. Samozřejmě v podobných sémantických záměnách se skrývá zdroj chyb, souvisejících s libovolným vysvětlováním jednotlivých znaků a nazývaných artefakty [Campbell 1980 : 211–234] nebo kvazi chybami koordinace [Doktorov 1978 : 23].

Typickým předmětem interpretace v aplikované sociologii jsou operační definice. Na rozdíl od operacionalismu, který jako vědecké uznává jen operační termíny, marxistická metodologie vědy je považuje za jeden z typů definic objasňujících teoretický obsah pojmů na úrovni měřitelných operací. To znamená, že i sémantika uvedených definic se omezuje rejstříkem činností experimentátora zaměřených na získání příslušných údajů. Ve vědecké literatuře byly analyzovány metodologické obtíže vyplývající z nesouladu operačních a teoretických definic. V rámci dané stati je zajímavý jeden aspekt tohoto problému: jestliže různé operační definice jsou základem nesouhlasných (a často i rozporných) interpretací, neznamená to, že reálná, celistvá sociální skutečnost se „ztratila“ ze zorného pole výzkumníka?

Všimneme si konkrétních metodických situací vznikajících při výzkumu

fikačními. V historicko-filozofické literatuře existuje v tomto smyslu velmi charakteristická legenda (uvedeme ji ve výkladu V. L. Rabinoviče). Jednou se na dvoře Pařížské univerzity dostali do sporu „Doctor Angelicus“ Tomáš Akvinský a „Doctor Universalis“ Albert Veliký o to, zda má krtek oči. Slovní turnaj trval několik hodin — a stále bez výsledku. Každý stál na svém — horlivě a neoblomně. Tu se objevil zahradník, který náhodně slyšel učenou disputaci, a nabídl své služby. „Jestliže chcete“, říká, „přinesu vám hned skutečného živého krta. Podíváte se sami na živého, skutečného krta. Tím se i váš spor vyřeší“. „V žádném případě. Nikdy! Vždyť my se přeme o princip: jestli v principu principiální krtek má principiální oči...“ [Rabinovič 1977 : 137]. Logistika a intuice zaměnily ve scholastice realitu a samy vystupovaly místo ní. Jiný postoj je charakteristický pro F. Bacona, který vyslovil myšlenku přeměny věd na základě instrumentálního poznání — „Nové organon“. Poznání je zde již totožné se zkušeností a přikázání apoštola Pavla „Vyhni se nevědecké novotě ve slovech a sporům pseudovědy“ má pro Bacona bezprostřední praktický význam jako návod jednání „nejen v jeho době, ale i v dalších epochách“ [Bacon 1977 : 106]. Uvedli jsme tak obšírnou reminiscenci, abychom ukázali svou povahou odlišné možnosti slova a zkušenosti. Dokázat a ukázat — to jsou zcela různé heuristické operace. Velcí scholastici nechtěli vidět živého krta, protože potřebovali k průkaznosti závěru extralinguistické prostředky, nikoli zřejmý vjem.

obyvatelstva. Výzkumem hodnotových orientací inženýrů, provedeným V. A. Jadovem a jeho spolupracovníky, se zjistilo, že se dispozice jednotlivce ve značné míře neshodují se situačními hledisky [Jadov 1983]. O. M. Maslovová zjistila, že se hodnocení činnosti mistra pomocí popisného vzoru podstatně rozchází s výsledky při použití „logických konstrukcí“ [Maslova 1981 : 162—165]. B. Š. Badi a A. N. Malinkin ukázali, že se otázkou „Co pro Vás znamená dobře žít?“ vůbec nezjistí „životní koncepce“, ale kvalitativně různorodé vrstvy běžného vědomí [Badi—Malinkin 1982 : 140—143]. Obdobné výsledky jsme získali při výzkumu stereotypů chování [Batygin 1980].

Interpretace rozporných údajů nemůže nepřihlížet k jejich operačním definicím, které zahrnují nejen popis procedury měření, ale ukazují i zvláštnosti vzájemného působení objektu, podmínek pozorování a samotného výzkumníka. V aplikované sociologii byl tento problém poprvé postaven I. S. Alexejevem a F. M. Borodkinem, kteří navrhli, aby při analýze podobných situací byl používán princip komplementarity. „Objektem výzkumu není již sama realita, existující nezávisle na pozorovateli, ale systém sestávající z objektu (v klasickém smyslu) a podmínek pozorování, jimiž chápeme všechny procedury měření, včetně metod a prostředků měření, a též vlastního pozorovatele (výzkumníka), spjatého s pozorovaným systémem“ [Alexejev—Borodkin 1970 : 41]. Jestliže abstrahujeme od protikladu reality a systému „objekt — podmínky pozorování — pozorovatel“ (který ovšem vyplývá z chybného užití slov), zjistíme, že operační definice jako nástroj, bez něhož je nemyslitelná empirická sociologická věda, odhalují nikoli samu o sobě existující „entelechií“ věčnosti, ale situační projekci předmětu. Je přirozené, že takových projekcí může být nekonečně mnoho a autoři uvedeného výkladu mají celkem pravdu, když je spojují se systémem pozorování. Jestliže budeme předpokládat opak (operační definice odrážejí jen objektivní realitu), rovná se to ztotožnění podstaty s jejími mnohotvárnými projevy. (8)

Je důvod proto považovat různé operační definice za komplementární? Na tuto otázku lze dnes stěží odpovědět kladně. Jestliže se má komplementarita spojovat jen s operacemi měření, (9) pak podle známého pravidla „zbytečně nezvětšovat podstatu“ (Okkam), je třeba ji považovat za úplně zbytečnou. V tomto smyslu se jeví jako dostatečně konstruktivní názor S. V. Ostapenka: „A lze se vůbec obejít bez komplementarity? Zcela, jestliže se uznají všechny ty charakteristiky objektivního světa a poznání, jejichž vyjádřením se jeví...“ [Ostapenko 1976 : 44]. Při vzájemné interakci s různými systémy měření odhaluje objekt svoje různé funkce, které často nejsou v souladu a jsou rozporné. (10) Jestliže se praxí sociologických výzkumů dokáže, že v sociální sféře existují paradoxy obdobné jako například korpuskulárně vlnový dualismus, není vyloučeno, že princip komplementarity může mít konstruktivní, a nikoli no-

(8) Takový postoj je charakteristický pro fenomenologii a do určité míry pro neorealismus. Podle našeho názoru neřeší problém ani návrh M. Bungeho používat operační definice jen v tom případě, když jsou vypracovány teoretické definice, a omezit jejich funkce na stanovení pravidel korespondence [Bunge 1966].

(9) Potvrzením toho může být výrok N. Bohra: „Dva názory na podstatu světla jsou spíše dvěma různými pokusy o interpretaci experimentálního materiálu, v nichž omezenost klasických pojmů nachází vzájemně se doplňující vyjádření [Bohr 1971 : 32].

(10) „Funkce systému je projevem vlastností, kvalit systému ve vzájemném působení s jinými předměty systémové i nesystémové povahy, vyjádřením relativně stálé reakce systému na změny jeho vnitřního stavu a jeho vnějšího prostředí, reakcí na podněcující působení uvnitř i zvenčí, svérázný specifický způsob chování systému jako prostředek řešení rozporu mezi systémem a prostředím, které jej obklopuje“ — píše V. G. Afanasjev [Afanasjev 1980 : 44].

minální heuristickou úlohu. V současné době nejsou přesvědčivé důkazy, že takové skutečnosti existují. Rozpory mezi dispozicemi a situačními hledisky (V. A. Jadov), strukturovaným a nestrukturovaným hodnocením (O. M. Maslovová), skutečnými zájmy a deklaracemi (I. M. Popova a V. B. Mojm) jsou „dány“ – jestliže použijeme hegelovského termínu – nikoli vnitřní podstatou předmětu (tím méně oprávněné by bylo považovat takové rozpory za zdroj rozvoje), ale jsou následkem přirozeného nesouladu experimentálně metodických situací. Ostatně je možný případ, kdy rozpory zjištěné empirickými metodami nevyplynou z objektivní dialektiky společenského rozvoje, ale jsou podmíněny přechodem na nový stupeň „žebříčku systémových zdůvodnění“ [Kuzmin 1978 : 29–33], kde se zjistí, že „rozpory“ se vztahují ke kvalitativně různým úrovním (a tím i objektům) rozboru, nerozeznatelným na předchozím stupni poznání. To znamená, že jde o chybu, která se v logice nazývá „a sensu composito ad sensum divisum“ (když se závěry týkající se celku neoprávněně přenášejí na jeho části), přitom o chybu v jistém smyslu kladně podmíněnou hlubším poznáním skutečnosti, a nikoli omyly rozumu. Praxe sociologických výzkumů poskytuje nemálo takových příkladů. Tak se při analýze soustavy hodnot a „faktů vědomí“ vychází z předpokladu stejnorodosti myšlenkového prostoru a existence intersubjektivního a nadčasového měřítka významů, určující hierarchii priorit. Avšak Badi a Malinkin přesvědčivě ukázali, že rozpory, které zde existují, se vysvětlují tím, že se v jedné definici smísí kvalitativně různé úrovně vědomí [Badi–Malinkin 1982 : 140], a organizátoři hromadných výzkumů si zdaleka vždy nedomyslí, co skutečně zkoumají. Mimořádně zajímavou hypotézu prověřili Popovová a Mojm [1983]. Když zjistili, že dělníci průmyslových podniků zároveň chtějí i nechťejí dostávat vysokou mzdu, dokázali, že tento rozpor vyplývá ze současné existence dvou sociálních jevů v rámci masového vědomí: normativních představ o úloze peněz v životě společnosti a snahy více vydělávat. To znamená, že návrh vzájemně nesladěných operačních definic může být konstruktivním metodickým požadavkem, zabezpečujícím kvalitu údajů a hloubku vědeckých závěrů. Naprosto to však neimplikuje nutnost zavádět doplňková interpretační schémata.

Výše byly zformulovány dvě vzájemně související otázky: a) co se interpretuje, b) „neztrácí-li se“ reálná sociální skutečnost ze zorného pole výzkumníka. Následkem redukce konceptuálních představ na řadu měřitelných operací skutečně „mizí“ bezprostřední věcnost existující v empirické zkušenosti, aby se vtělila do idealizovaných modelů. Avšak „zánik“ smyslové konkrétnosti v abstraktním jazyce vědy je vždy doprovázen tím, že se v ní vyčlení to nejpodstatnější, nejuniverzálnější, co leží „za“ mnohotvárnou skutečností světa všednosti. Proces interpretace mění jedinečné v obecné, přičemž objasňuje to, co na úrovni pozorování představují stochasticky organizované „toky“ událostí. Přitom se neinterpretují ani události ani fakty. Ty jsou jen smyslově konkrétním materiálem, do něhož se „vkládají“ abstraktně idealizované konstrukce operacionálních definic. Bezprostředním předmětem interpretace se stává ideálně konkrétní význam: hodnoty škály, výpověď, stupeň hodnocení, číselná řada apod. Na rozdíl od skutečnosti a události lze toto všechno nazvat jedním slovem – údaje. Ty jsou též výchozím bodem svého druhu antecedentem diád – implikací „jestliže... pak“, které jsou základem interpretačních schémat.

To znamená, že sociologické interpretační schéma nemůže nepřihlížet k situačnímu charakteru měřených vlastností a znaků, z nichž mnohé se neprojeví jinak než v podobě vztahů. Tím se vytváří možnost použít v metodologii a logice sociologického výzkumu intensionální logiku a aparát dispozičních

predikátů. (11) Dispozice (d-predikát) se v logice posuzuje jako implicitní znak, zavedený na základě určitého souhrnu predikátů pozorování pomocí tzv. redukčních párů [Logika 1972]. V uvedeném smyslu je mínění respondenta (a konečně i jakákoli jiná proměnná) d-predikátem, který je v souladu s určitou experimentální situací, k jejímž parametrům je třeba přihlížet při interpretaci výsledků zkoumání. (12) Zcela souhlasíme s názorem E. M. Čudinova a V. I. Zolotareva, kteří se domnívají, že pojem dispozičního predikátu je velmi obsažený a že se nedostatečně využívají jeho možnosti [Čudinov—Zolotarev 1976 : 203—204].

Výše jsme uvedli, že se neinterpretují události, ale údaje. Avšak interpretační schéma se vytváří dříve než je „konfrontováno“ s těmito údaji. V určitém smyslu je apriorní ve vztahu k údajům „vloženým“ do hotového schématu a přetvářejícím se v souladu s nikoli striktním, ale přece jen předem stanoveným a dostatečně tvrdým algoritmem. V této souvislosti vzniká zákonitá otázka týkající se zdrojů formování interpretačního schématu, tvořících jeho status nascendi. Proces vytváření interpretačního schématu je nerozlučně spjat s formováním pojmů a dalších prostředků poznání. V tomto smyslu přesahuje rámec specializované vědecké činnosti. V nejobecnějším pojetí lze interpretaci posuzovat v termínech teorie poznání [Bongard 1967], pokud jde o řetěz zobrazení určitého souboru „stimulů“ (prvků apercpece) do pocitů, představ, způsobů a pojmů, které v souhrnu vytvářejí vnitřní kontext interpretace. (13) Na rozdíl od přírodovědného schématu se sociální charakteristiky poznávají nejen na základě „knižních“ znalostí, ale hlavně v rámci každodenní zkušenosti sociologa. Hlavním zde je vidění sociálních problémů, tj. interpretace sledovaných proměnných jako „symptomů“ určité situace vyžadující praktický zásah. Nežádka se stává, že se interpretace nahrazuje výpovědí o stejných údajích, změněných pouze co do formy: například lze „interpretovat tabulku tak, že se popíše pomocí více nebo méně přesvědčivých slovních spojení. Samozřejmě zde nedochází k žádnému přírůstku vědeckého poznání. To znamená, že prvním předpokladem analýzy údajů je to, že výzkumník má zobecněnou intuitivně-hypotetickou představu (přesnější by bylo nazvat ji „protokoncept“), podle níž — se předpokládají příslušné fakty a dochází k jejich prvotnímu výběru a nakonec i k objasnění. Pro poznání a interpretaci údajů má velký význam nejen celková erudice a zkušenosti, ale i specifický sociálně kulturní a psychologický komplex, který se nazývá stylem vědeckého myšlení.

Interpretace, která je zvláštním případem poznávání, nevede ovšem ke vzájemně jednoznačné korespondenci mezi pozorovaným znakem a příslušnou „buňkou“ systému zapamatování. V podstatě překračuje hranice nejen smyslových vjemů, ale i schémat poznávání, které byly již „přijaty“ rozumem. (14)

(11) Logiky dispozičních predikátů využívá J. Ch. Nėrsesová při rozboru gnozeologických základů sociálních ukazatelů [1982].

(12) Rozborem „tazatelského efektu“ v experimentu ex post facto dospěl G. A. Pogosjan k závěru, že pokud se při uzavřené otázce mohou odpovědi respondenta interpretovat na úrovni zobecnění údajů, pak použití otevřené otázky vyžaduje rozbor záměrů tazatele [Pogosjan 1983 : 166]. Komunikační situace činí z „odpovědi“ dispoziční vlastnost.

(13) Po dlouhém učení a mnohonásobném rozlišení různých způsobů realizace tříd se vytváří určitý „poznávací etalon“, tj. celistvý obraz, který umožňuje v jediném okamžiku, aniž by byly analyzovány jeho složky, rozeznávat nové a nové způsoby této realizace, píše V. I. Grišin. Nyní je to již známý obraz vbudovaný do hierarchie obrazů předcházející učení, která se uchovává dlouhodobě v paměti člověka“ [Grišin 1982 : 23].

(14) F. Bartlett popisuje tento proces takto: „Vždy, když člověk interpretuje údaje získané zkušeností (ať jsou z jakéhokoli zdroje) a jeho interpretace obsahuje charak-

Styl výzkumnického myšlení, který má ve svém základě paradigma vědy [Kuhn 1977], jež předepisují, jak a pomocí jakých prostředků provádět sběr, analýzu a interpretaci údajů, vytváří zvláštní epistemologická omezení činnosti sociologa. (15) Zejména ty pojmy a významy, jichž používá při interpretaci faktů a událostí, jsou v nemalé míře podmíněny nikoli principy fádni „racionálnosti“, ale osobnostními či širše životními postoji. A. D. Walsh důvodně tvrdí, že „sociologové používají motivů při analýze sociálních jevů ve skutečnosti stejně, jako to činí obyčejní lidé v každodenním životě“ [Novýje 1978 : 73]. Ovšem jinak tomu ani nemůže být. Úloha chladného pozorovatele, hledícího na svět prismatem nehistorických a obecně platných (na první pohled) kategorií, je nejen pro pravého vědce nepřijatelná, ale je nyní i přímým antipodem vědecké svědomitosti. V tomto smyslu se sociologové málo liší od „obyčejných lidí“, z nichž každý si samostatně volí svoji životní pozici, a to i v profesionální sféře, a nese za ni plnou odpovědnost.

Svět lidské všednosti už tak kategoricky nestojí proti formálním měřicím konstruktům. Pochopení této skutečnosti má rostoucí vliv na styl sociologického myšlení a dovoluje kriticky se stavět k dosaženému a zároveň odkrývat nové možnosti pro rozvíjení vědy a posilování jejího praktického potenciálu.

Při stanovení předmětu a specifiky sociologického poznávání je třeba se ptát nejen na to, co se zkoumá, ale i jak se zkoumá. Takový je celkový závěr této stati, jejímž „vedlejším úkolem“ bylo ukázat, jaký smysl má uvedený epigram, převzatý od J. Rostanda pro každodenní práci sociologa a problémy formování opravdové kultury vědeckého myšlení.

Pro rozvoj sociologických výzkumů bylo původně charakteristické osvojení tradičních metod sběru, zpracování a analýzy informací a prohloubení specializace sociologů v jednotlivých oblastech vědy. Extenzivní rozvoj sociologických výzkumů vedl nejen ke vzniku specializovaných prací — ale i rozsáhlého, administrativně nevymezeného odvětví „neprofesionální“ sociologické (přesněji parasociologické) činnosti, orientované zpravidla jen na sběr informací. Zvláště se rozšířilo „anketování“. V současné době požadavek kvality výzkumů vyžaduje intenzivní rozvoj sociologické vědy: promyšlení heuristických možností tradičních forem sběru informací, vypracování nových, efektivních způsobů integrace vědy a praxe. „Jakékoli nedoceňování úlohy marxisticko-leninské vědy a jejího tvůrčího rozvoje, úzce pragmatická interpretace jejích úkolů, zanedbávání základních problémů teorie, posilování konjunkturnality nebo scholastické teoretizování mají vážné politické a ideologické následky“ [Komunist 1983 : 21]. Ovládání sociologické techniky je nutnou, ale nedostatečnou podmínkou pravého profesionalismu, stranickosti a občanské odpovědnosti vědce. Kvalita vědeckých závěrů a hloubka chápání skutečností nerozlučně souvisí s vysokou filozoficko-světónázorovou kulturou, s tvůrčím uplatňováním marxisticko-leninské teorie.

Překlad: M. Illner, L. Lišková

teristiky, které nelze zcela připsat smyslovým pozorováním nebo apercepci, znamená to, že člověk myslí. Potíž je v tom, že nikomu se ještě nepoštěstilo pozorovat takové využití zkušenosti, které by neobsahovalo momenty překračující rámec bezprostředního vnímání smyslovými orgány. Z toho vyplývá, že lidé myslí ve všech případech, kdy operují se zkušeností. Jakmile však zaujmeme takové stanovisko, rázem se ocitneme v bezbřehém a bouřlivém oceánu nejrůznějších problémů“ [Brunner 1977 : 211—212].

(15) Obdobný názor uvádí V. B. Golofast při analýze pojmu „obraz vědy“ [1981 : 59—60].

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Funkciji socialnych sistem*. Sociologičeskiye issledovaniya 1980, č. 2.
- Alexejev, I. S. — Borodkin, F.: *Princip dopolnitel'nosti v sociologii*. In: *Modelirovaniye socialnykh processov*. Moskva, Nauka 1970.
- Amerikanskaja sociologija: *perspektivy, problemy, metody*. Moskva, Progress 1978.
- Andrejeva, G. M. — Nikitiin, J. P.: *Metod objasneniya v sociologii*. In: *Sociologija v SSSR, sv. 1*. Moskva, Mysl 1966.
- Andrejeva, G. M.: *Aktualnyye problemy sovetskoj socialnoj psihologii*. Sociologičeskiye issledovaniya 1977, č. 4.
- Bacon, F.: *O dostojinstve i priumnoženiji nauk. Spisy, sv. 1*. Moskva, Mysl 1977.
- Badi, B. Š. — Malinkin, A. N.: *Urovni „praktičeskogo soznaniya“ i stil žizni: problema interpretaciji otvetov respondenta*. Sociologičeskiye issledovaniya 1982, č. 3.
- Batygin, G. S.: *Stereotipy povedeniya: raspoznavaniye i interpretacija*. Sociologičeskiye issledovaniya 1980, č. 4.
- Bongard, M. M.: *Problema uznnavaniya*. Moskva, Nauka 1967.
- Bohr, N.: *Izbrannyye nauchnyye trudy, sv. 2*. Moskva, Nauka 1971.
- Bruner, J.: *Psihologija poznaniya*. Moskva, Progress 1977.
- Bunge, M.: *Suščestvujut li operacionalnyye opredel'niya?* Voprosy filosofiji 1966, č. 1.
- Campbell, D.: *Modeli eksperimentov v socialnoj psihologii i prikladnykh issledovaniyach*. Moskva, Progress 1980.
- Čudinov, E. M. — Zolotarev, V. I.: *Dopolnitel'nost i ekvivalentnyye opisaniya*. In: *Princip dopolnitel'nosti i materialističeskaja dialektika*. Moskva, Nauka 1976.
- Doktorov, B. Z.: *O nadležnosti izmereniya v sociologičeskom issledovaniji*. Leningrad, Nauka 1978.
- Ehrenberg, A.: *Analiz i interpretacija statističeskikh dannykh*. Moskva, Finansy i statistika 1981.
- Fedosejev, P. N.: *Povyšat' rol sociologičeskoj nauki v rešeniji problem kommunističeskogo stroitel'stva*. Sociologičeskiye issledovaniya 1983, č. 2.
- Golofast, V. B.: *Metodičeskij analiz v socialnom issledovaniji*. Leningrad, Nauka 1981.
- Grišin, V. G.: *Obraznyj analiz eksperimentalnykh dannykh*. Moskva, Nauka 1982.
- Charčev, A. G.: *Predmet i struktura sociologičeskoj nauki*. Sociologičeskiye issledovaniya 1981, č. 2.
- Jadov, V. A.: *Otnošeniya k trudu: konceptualnaja model i realnyye tendenci*. Sociologičeskiye issledovaniya 1983, č. 3.
- Kommunist, sv. 21. 1983, č. 3.
- Kuhn, T.: *Struktura nauchnykh revolucij*. Moskva, Progress 1977.
- Kuzmin, V. P.: *Sistemnyye osnovaniya i struktury v metodologii K. Marksa*. Sistemnyye issledovaniya. Moskva, Nauka 1978.
- Logika i empiričeskoje poznanije. Moskva, Nauka 1972.
- Makovelskij, A. O.: *Istorija logiki*. Moskva, Nauka 1967.
- Maslova, O. M.: *K voprosu o projektirovaniji sociologičeskikh anket*. Sociologičeskiye issledovaniya 1981, č. 1.
- Něrsesova, J. Ch.: *Gnoseologičeskij aspekt problemy socialnykh pokazatelej*. Moskva, Nauka 1982.
- Noellova, E.: *Massovyje oprosy. Vvedeniye v metodiku demoskopiji*. Moskva, Progress 1978.
- Novyye napravleniya v sociologičeskoj teoriji. Moskva, Progress 1978.
- Ostapenko, S. V.: *Dopolnitel'nost: gnoseologičeskiye istoki i teoretičeskiye sistemy*. In: *Princip dopolnitel'nosti i materialističeskaja dialektika*. Moskva, Nauka 1976.
- Pogosjan, G. A.: *Forma voprosa i celevaja ustanovka issledovatelja*. Sociologičeskiye issledovaniya 1983, č. 3.
- Popova, I. M. — Mojin, V. B.: *Socialnaja cennost zarabotnoj platy*. Sociologičeskiye issledovaniya 1983, č. 2.
- Rabinovič, V. L.: *Sozercatel'nyj opyt Oksfordskoj školy i germetičeskaja tradicija*. Voprosy filosofiji 1977, č. 7.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Socialističeskaja sudba čelovečestva*. Moskva, Politizdat 1978.
- Švyrev, V. S.: *Teoretičeskoje i empiričeskoje v nauchnom poznaniji*. Moskva, Nauka 1978.